

ACHTER DE SCHERMEN

NIEUWSBRIEF VAN HET WILLEM ELSSCHOT GENOOTSCHAP

Inhoud

'Een Ontgoocheling' met vlaggen en wimpels

Eberhard van der Laan eert Elsschot

Jan Spierdijk met Elsschot op café in Antwerpen

De man die *Het Dwaallicht* bijna verfilmde

Floris Jaspers uit de Elsschotcollectie te koop in Antwerpen

Elsschot in de media: *Kaas* in een nieuw jasje

'Elsschot is een postmodernist'

*Multimediakunstenaar
Adriaan Van Aken heeft
Belgische schrijver als missie*

Tekst: Martine Cuyt, foto's Alain Giebens

Het licht aansteken in het 'immer als cynisch, diepduister en verschrikkelijk melancholisch bestempelde oeuvre van Willem Elsschot.' Dat is de missie van de Belgische multimediakunstenaar, voorheen: theatermaker Adriaan Van Aken. Na *Het Dwaallicht* (2010, Braakland/ZheBilding) zet hij met het driestudentheater Het nieuwstedelijk zijn tweede favoriete Elsschot, *Een Ontgoocheling*, met muziek en verve op de planken. Audiotour inbegrepen.

Waar komt die Elsschotmissie vandaan, Adriaan? En nog: is zijn werk dan niet cynisch, donker en melancholisch?

Ik heb iets te veel biografen gelezen die hem cynisch noemen en ook het grote publiek ziet hem zo. Ik zie hem absoluut niet zo. Elsschot is een man met een duidelijk goed ontwikkelde donkere kant, klopt. Hij is een melancholicus, maar niet in de klassieke betekenis.

Regisseur Adriaan Van Aken in de feestzaal van het Atheneum of (een deel van) zijn speelterrein net voor de aftrap van de voorstelling.

Jurgen Delnaet als levensgrote Karelte De Keizer met nog een Karelte als een poppetje aan een touw.

Mijn vorig project *Het Einde is Nabij* was een lezing over melancholie met theatercompaan Johan Petit (Martha!tentatief!), waar we, kort door de bocht, het woord probeerden uit de handen te krijgen van Freud, die melancholie als een synoniem ziet van depressie.

Melancholie is veelkantig. Die veelkantigheid geldt ook voor Elsschot. Symbolisch is dat zijn fenomenaal bekende dichtregels 'tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren' worden geciteerd, maar net daar ophouden. Voor mij zijn de daaropvolgende verzen cruciaal: 'Maar ook weemoedigheid', die ook nog eens niemand kan verklaren en die 'des avonds komt. Wanneer men slapen gaat.' Daardoor krijgen de vorige verzen een extra laagje.

Conclusie: Elsschot is een bijzondere melancholicus?

Ja, met melancholie als productieve, scheppende kracht. Niet in de betekenis van mensen die in een hoekje zitten te wenen. In de melancholie als die van Elsschot zit altijd humor. Er bestaat voor mij geen melancholie zonder lach. Het is juist als de toestand echt ellendig is, dat je het hardst moet lachen. Er zit ook altijd verzet in, iets strijdbars.

Hoe heb jij Elsschot leren kennen?

Zoals iedereen: op school. De leeslijst. Mijn eerste kennismaking was *Het Dwaallicht*. Dat was een instapklaar boekje. Het speelt in voor mij bekende straten van de Sint-Andrieswijk. Ik liep er als kind dagelijks door. Ik speelde er.

Dat maakte dat ik het boekje vlot naar binnen werkte. Ik las er toen uiteraard nog lang niet in wat ik er vandaag in lees, maar het was meteen een voltreffer.

Vrijwel tegelijk ontdekte ik – ook op school – de gedichten van Elsschot. In één uur zagen wij niet één dichter, maar een handvol: Herman de Coninck, Kees Bud-dingh', Willem Elsschot en anderen. De leraar wilde op die manier ontdekken wat aantikte bij de leerlingen. En reken maar dat Elsschot aantikte.

Zijn gedichten zijn zo krachtig dat je zelfs als tiener voelt: 'Wow, hier is wat mee aan de hand.' Onder andere bij 'Het Huwelijk' stond ik versteld van de ruwheid en de vrijwel dierlijke kracht die uit de verzen sprak.

Het is duidelijk dat Elsschot aan je ribben kleefde, als leerling al. En in 2010 zette je jouw muziektheaterstuk *Dwaallicht* in de straten van de stad Antwerpen.

Er is nog een tussenstap. Na mijn studies regentaat ontdekte ik dat toneelregie een studierichting was. Die was me op het lijf geschreven. Als één van mijn twee afstudeerprojecten aan het RITCS (Royal Institute for Theatre, Cinema and Sound) in Brussel ging ik voor *Het Dwaallicht* van Elsschot.

Hoe pakte je de laatste novelle van Elsschot toen aan?

Het werd een erg abstracte studentenversie. Ik had acteur Robbert So gevraagd voor de rol van Laarmans.

Robbert – een zogenaamde fopchinees, hij is een Nederlander met Aziatische trekken –, vond ik passen bij de drie zwarte mannen van Laarmans die op zoek zijn naar de bloedmooie Maria Van Dam.

Bij het lezen merkte Robbert dat hij die kathedralen van zinnen moeilijk uit zijn mond kreeg, dus ging ik aan de slag en begon ik de zinnen van Elsschot te deconstrueren.

Je had de tekstbewerking dus kant en klaar voor de versie van *Dwaallicht* bij Braakland/ZheBilding (2010). 'Elsschot met hoge *street credibility*', schreef de pers.

De tekstbewerking is inderdaad wat ik aan mijn schoolproject heb overgehouden. Exact tien jaar later heb ik die weer bovengedaald en er nauwelijks wat aan veranderd.

Dwaallicht werd muziektheater op locatie voor een gigantisch groot publiek, met name dat van het festival *Zomer van Antwerpen*. Met acteur Warre Borgmans in de rol van Laarmans. De voorstelling heeft vervolgens nog twee jaar getoerd, al had ook vier jaar gekund.

Er is geen twijfel mogelijk: Jurgen Delnaet speelt *Een Ontgoocheling* bloklettert de affiche op een buitenmuur van het Atheneum.

Sleutelscène

Zeven jaar na 2010 en een gezelschapsformatie later.

Wat bracht je bij *Een Ontgoocheling*?

Toen ik destijds in de bibliotheek *Het Dwaallicht* haalde – mijn eigen exemplaar was zoek geraakt – kwam ik buiten met de dubbeleeditie van Querido. Naast *Het Dwaallicht* vond ik *Een Ontgoocheling*. Twee voor de prijs van één: werkt altijd.

Ik begon te lezen en was meteen verkocht.

Je maakte het verhaal tot een vertelling-in-dertig-hoofdstukjes. Wat is je sleutelscène?

De start van Karelts leegloperij. ‘Voor Karelte brak toen een heerlijke tijd aan’ is mijn lievelingszin uit *Een Ontgoocheling*.

Die zin verrast, want Karelte is net van school gesmeten, hij heeft zijn vader de grootste ontgoocheling van zijn leven bezorgd. Hoe kan dat dan?

De leegloperijpassages – voor en na de firma Beltransat – zijn de scènes waar het mij om te doen is en die dramaturgisch de insteek zijn voor de voorstelling.

Acteur Jurgen Delnaet switcht vast niet toevallig tijdens Karelts ‘leegloperij’ van derde persoon naar eerste persoon enkelvoud?

Het was duidelijk dat die omschakeling op een cruciaal moment moest. Voor mij was dat het ogenblik dat Karelte beslist om niet in de Schelde te springen, maar kiest voor het leven.

Jij vindt Karelte géén ontgoocheling, géén loser.

Hij is beslist geen loser. Misschien is Karelte niet van de intelligentste, maar hij heeft wel een erg groot observatievermogen. Dat is een geweldige kwaliteit. Hij is iemand met verbeeldingskracht.

Karelte zit in het park, loopt door de stad, en ziet wonderlijke dingen gebeuren: het openstaande mangat van de riolering, een snoeiende tuinman in de bomen, het op de been helpen van een gevallen paard en andere beelden die we een paar keer herhalen omdat ze zo mooi zijn. Niets ontsnapt aan zijn aandacht.

De leegloperij komt tegenover de leegte van zijn vaders denken over werken. Die wil dat zijn zoon advocaat wordt omdat hij dan veel geld zal verdienen en veel aanzien zal genieten.

Politici verkondigen al jarenlang: ‘Iedereen een job en we zullen allemaal gelukkig worden.’ Maar: werken is niet altijd leuk of verheffend. Kijk naar vader De Keizer.

Bij Het nieuwstedelijk – theater is teamwork en dat wil ik graag benadrukken – evolueert Karelte van handpop van zijn vader tot een denkend en agerend wezen.

Adriaan Van Aken in een traphal in het Atheneum waar Elsschot tijdelijk school liep, die uitzonderlijk kan worden bezocht dankzij de audiotour.

Hij is geen slachtoffer.

Aanvankelijk gaat Karelkje mee in de gedachtegang van vader: zoonlief zal advocaat worden. Waar ligt het breekpunt?

In de klas, wanneer de leraar Latijn hem na het 'Rosa-incident' (Karelkje leest de naam 'Rosa' af van een spiekbriefje als antwoord op de vraag 'Comment dit-on 'le seigneur' en Latin?') (Correcte antwoord: 'Dominus. Génitif domini.') vraagt wat hij later worden wil.

Karelkje wil naar gewoonte 'advocaat' antwoorden, maar dan, zoals Elsschot schrijft, is zijn groot hoofd aan het denken gegaan. De jongen beseft: ik zal nooit advocaat worden, want ik kan geen Frans, geen Latijn. Ik zal toch anders moeten beginnen te kijken naar het leven, zo niet loopt het mis met mij. En precies daar wordt hij een interessant personage.

Bird's lament

De bijbehorende muziek ondersteunt die scène zeer.

Voor mij het mooiste nummer uit de voorstelling. Ik vroeg aan de muzikanten om wat te doen met het num-

De feestzaal van het Antwerpse Koninklijk Atheneum loopt vol voor de première van *Een Ontgoocheling*.

mer *Bird's lament* van de Amerikaanse muzikant Moon-dog. Joris Caluwaerts (Stuff) heeft dat op zich genomen.

Moondog (1916-1999) was een Amerikaanse componist, muzikant en dichter, die grotendeels op straat leefde, zelf instrumenten bouwde en die kortom een heel creatief leven heeft geleid.

De 'treurzang van de vogels' is zijn bekendste werk. Je voelt er heel hard een landschap in en blazers spelen een belangrijke rol. Een basklarinet met name.

Joris heeft een prachtig nummer gecomponeerd. Op een gegeven moment hoor je meeuwen krijsen.

De tuba kondigt van bij het begin al de slotfanfare bij de begrafenis van Louis De Keizer aan. Of niet?

Ik wilde beslist iets met zware blazers. Bij tuba en co denk je meteen aan fanfares en verenigingsleven. De voorstelling begint dus met een dubbele knipoog: naar de Lustige Whistspelers, de kaartclub waarvan De Keizer voorzitter is – tot hem die functie wordt afgenomen, en naar de stoet aan het eind van het boek. Niet eerder in producties heb ik de bassen weten komen uit een tuba!

Ik ben ook blij met het ene nummer dat de muzikanten niet zelf hebben geschreven: *De club van geere bij* is van de Antwerpse zanger Jaak De Vocht (1911-1979) en opgepikt door onze muzikant Benjamin Boutreur (Flat Earth Society). Hij is echt bibliotheken ingedoken om een cafélied te vinden dat kon passen bij afspanning In den Broedermin, waar de whistspelers verzamelen.

De songtekst past wonderwel, inclusief de referenties naar de rosse buurt.

Tegenwoordig zitten we in hippe koffiebars, maar in de tijd van Elsschot waren cafés wildere, brutere, vuilere kroegen waar vooral mannen bier en jenevers naar binnen klokten en waar sigaren werden gerookt.

Overigens, als ik het even in herinnering mag brengen: Elsschot schreef niet alleen grote literatuur, maar ook drinkliederen als 'Schele Vanderlinden'.

‘Rosa’ of het einde van Latijn voor Karel De Keizer.

Precies! Er zit veel muziek in Elsschot, is jouw credo. Absoluut. De muzikaliteit van Elsschot kan ik niet genoeg benadrukken. We beginnen de voorstelling met muzikaal spreken en daar eindigen we ook mee. Spreken op muziek is iets waar ons gezelschap goed in is en dat de meeste aandacht en het grootste detail krijgt.

Elsschot maakt muziek met zijn teksten. Hij heeft beslist lettergrepen zitten tellen bij het schrijven. Vandaar dat de tekst zich ook zo vlot op muziek laat vertellen. Het is gewoon een goed huwelijk: de teksten van Elsschot en wat wij maken.

Voor we met Het nieuwstedelijk twee gezelschappen samenvoegden – de Queeste uit Limburg en Braakland/ZheBilding uit Leuven – lag bij die laatste, waar ik vandaan kom, het accent al op theater voor het oor. Audio ligt in het verlengde van theater voor het oor. Hier hebben we alles bij elkaar: en een theatervoorstelling en een audiowandeling.

Laarmans

Mag ik hier de monoloog van de heer Poortmans van Poortmans Dechesne & Co, de eerste baas van Karel De Keizer, aanhalen? Die kent zoveel toonaarden en intonaties dat Jurgen wel een solerend muzikant lijkt.

Blij dat je die eruit pikt. Die ‘dialogue’ is een restant uit mijn afstudeerproject *Het Dwaallicht* (2000)! Ik vervang bij *Een Ontgoucheling* tekst van Elsschot door de ‘dia-

logue’ waarin de ritmische vraag: ‘Laarmans is het niet?’ de boventoon voert.

Om de transformatie van Robbert So tot Laarmans te krijgen had ik Robbert een spiegel in de hand gestopt en debiteerde hij een dialoge met zichzelf. Dat heb ik hier gretig opnieuw gebruikt. Ik wist dat Jurgen daar geweldig mee aan de haal zou gaan.

De solo vertelt dat Poortmans eigenlijk niet zo’n geweldige baas is. Dat hij zijn personeel niet zo heel goed behandelt. Wat deze ‘dialoge’ nog vertelt en wat zeer belangrijk is: Karel De Keizer krijgt na die monoloog van Poortmans het laatste woord met: ‘Nee, meneer. Ik heet De Keizer.’

Meteen de eerste keer dat Karel De Keizer toont dat hij ergens voor staat. Dat hij een identiteit begint te krijgen en voor zichzelf durft op te komen. Hij laat zich niet zomaar Laarmans noemen, want hij heet De Keizer.

Tegelijk introduceer je op expliciete wijze Laarmans, het bekende alter ego van Elsschot, dat in diverse boeken figureert.

Ook hier toont Elsschot zich een postmodernist-avant-la-lettre. Net als Paul Auster en andere grote hedendaagse schrijvers speelt Elsschot een spel met zijn lezer en zijn eigen autobiografie.

Alle Elsschotbiografieën gaan van begin tot eind over hoe Alfons De Ridder gelinkt kan worden aan de perso-

Karel De Keizer met ballongroot hoofd naast enkele van de dertig vlaggen.

nages uit zijn boeken. Daar zijn duizenden pagina's aan gewijd.

Als Elsschot vanuit de hemel naar ons kan kijken, dan lacht hij vast vaak in zijn vuistje. Alleen al het feit dat zijn standbeeld pontificaal staat in de inkomhal van het Atheneum waar hij is buiten gegooid. Dat zou hij hilarisch vinden.

Ook om al die biografen, theaterbewerkeren en anderen die zich maar blijven het hoofd breken over de autobiografische kanten zou hij lachen.

Elsschot nodigt de lezer er toch zelf toe uit?

Zeker, hij noemde *Een Ontgoocheling* een stuk uit zijn leven en in zijn *Autobiografie in briefvorm* schrijft Elsschot:

'Ik ging school op de Antwerpsche Gemeenteschool, Van Maerlandtstraat en later op het Koninklijk Atheneum van Antwerpen waar ik Pol de Mont – gezegend zij zijn naam – als professor van Nederlandsch had. Toen ik plusminus zestien was moet ik de school verlaten, hoofdzakelijk wegens baldadig gedrag. Ik werd toen loopjongen, eerst bij graanjoden, Kahn & Schoen, Beddenstraat, Antwerpen, later bij de scheepsagentuur Tonnelier & Schepens, St. Paulusstraat Antwerpen (firma voorgesteld als Beltransat in 'Een Ontgoocheling'). Daarna heb ik een paar jaar lang niets gedaan dan slenteren en boodschappen.'

Klinkt als Karel De Keizer, toch?

Het gepest op het werk heb je geschrapt. De postzegelcène ook. Was het moeilijk om te schrappen?

De postzegelcène heeft er lang ingezet, want ik vond het wel een idee om te laten zien dat Karel De Keizer het systeem van de fraude doorzag en overwoog om eraan deel te nemen, maar we moesten inkrimpen en de basis van de Beltransat is dat hij de cognosementen kwijtspeelt. Dus: postzegels eruit. Ik kreeg een mailtje van een vrouw die dat betreunde. Een aantal mensen gaat na (of voor) de voorstelling het boek duidelijk (her)lezen. Mooi, hè?

Het gepest is er overigens ook lang in gebleven, maar het stuk moest korter. Schrappen blijft moeilijk, ook al is *Een Ontgoocheling* lossier dan het uiterst compact gepende *Het Dwaallicht*.

De 'Empire Tavern' duurt twaalf minuten, oftewel drie keer zo lang als de gemiddelde scène. Waarom liet je die erin?

Eigenlijk had ik de scène integraal kunnen schrappen, want ze is achteraf toegevoegd door Elsschot en dat voel je. Ik behield ze integendeel integraal omdat ze fantastisch goed is geschreven. Omdat je hier de beste Elsschot aan het woord krijgt. Omdat hij zich hier en in *Het Dwaallicht* een postmodernist toont.

Adriaans mooiste wimpel.

Waarin is hij – behalve in het spel met identiteit en fictie – een postmodernist?

De klassieke definitie van postmoderne literatuur focust op vermenging van genres. *Het Dwaallicht* is zowel een detectiveroman, een roadmovie, film noir én grote literatuur.

De waanzinnige Empire-Tavernescène is een groot klank- en lichtspel. Ze zit vol referenties aan hoe dingen klinken, hoe ze eruit zien. Luister naar zijn beschrijvingen van personages als de tapijtenturk, het roze wijf, de Madam en die waanzinnige meute studenten die plots het bordeel binnendringen.

Jurgen noemt die inval een soort ejaculatie. Op het moment dat ‘Margot volop aan het knijpen’ is, stroomt die bar vol jonge studenten. De dames De Keizer en Van Tichelen en Karelkje worden in de vestibule tegen de muur gedrongen en tegelijk worden de twee vrouwen ook nog eens geknepen!

Het is niet Karelkje die hier ontgoochelt, wel vader De Keizer. Mevrouw De Keizer en Karelkje vergezellen mevrouw Van Tichelen, die haar man verdenkt van vreemdgaan en dan blijkt Louis De Keizer ook aanwezig in het bordeel.

De *ontgoocheling* zit vooral bij de vader! Louis De Keizer evolueert niet.

de keizer is sigarenfabrikant
veel geld verdient hij niet

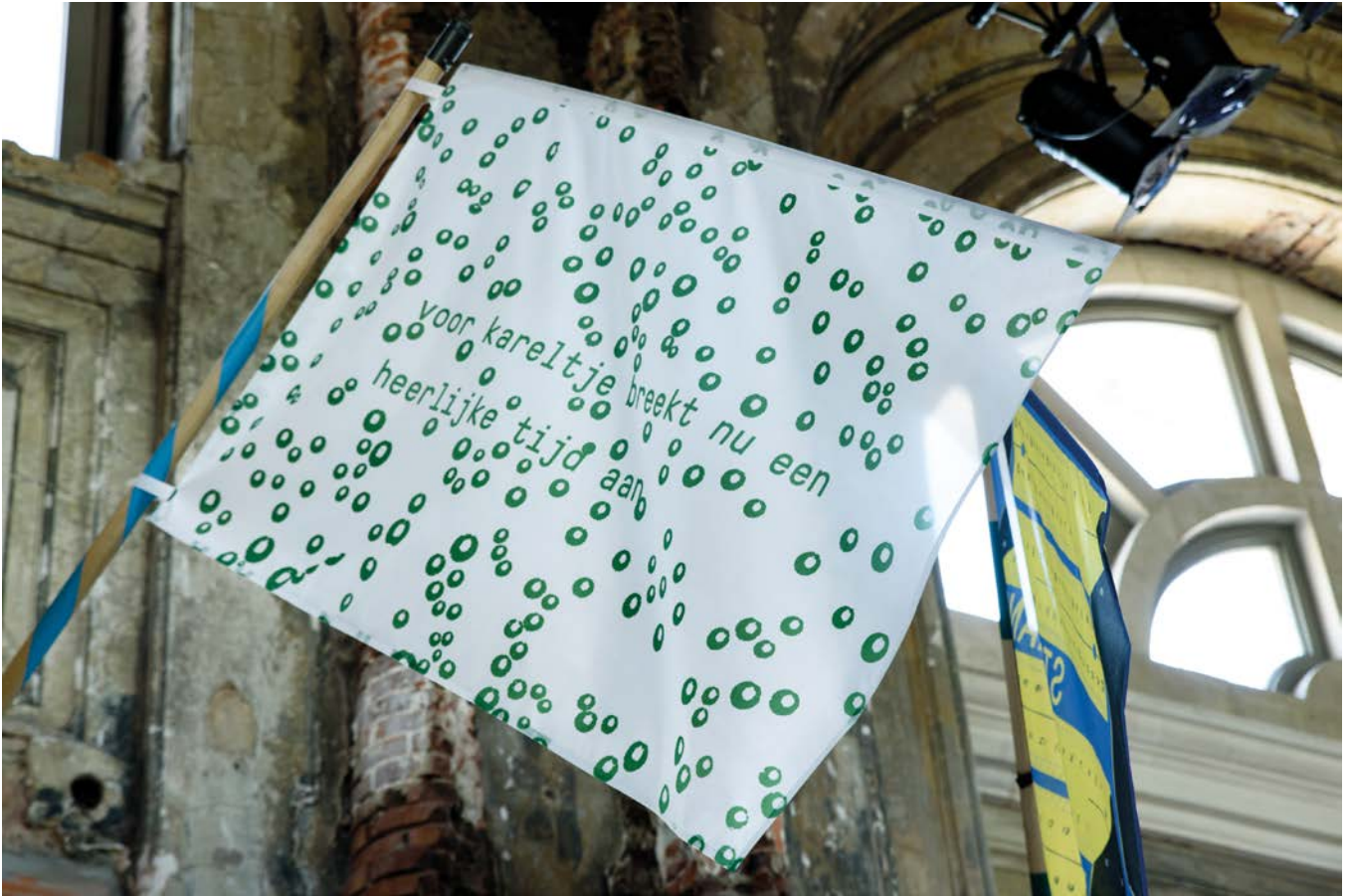
hij werkt slechts met enkele mensen
heeft te weinig kapitaal
maakt geen reclame

zodat hij niet vooruitkomt in de wereld

Aan de bijwoorden voel je al vanaf de eerste zin dat het slecht gaat met deze man. Hij begint laag bij de grond, zinkt alleen maar dieper, tot hij onder de grond, in zijn kuil gaat.

Vlaggen en wimpels

Het eerste deel van het gesprek vond plaats op de speelplaats van het Atheneum. Deel twee ontrolt zich in wat Adriaan ‘the moneymaker’ van de school (trouweesten, afterparty’s met wereldberoemde dj’s) noemt: de feestzaal, waar de voorstelling twee maanden lang speelt, waar de vlaggen en wimpels de zaal verluchten als betrof het de voorgevel van het stadhuis van Antwerpen. De vlaggen dragen sterke zinnen uit Elsschots tekst, in geel en zwart en andere kleuren: ‘Ik lig hier te sterven’, of: ‘Je moet de wereld aanpakken en in de ogen kijken, man!’

Adriaans mooiste zin.

Bij die geelzwarte denk je sowieso: Vlaanderen, Vlaamsgezind, iets wat in deze school ten tijde van Pol de Mont – een gezegende naam voor Elsschot – niet in dovemansoren is gevallen.

Frans elitarisme versus opkomend flamingantisme zit in de voorstelling, maar we spelen het niet expliciet aan. Het doet je nadenken over hoe dat vandaag zit. Vandaag loopt het hier vol kinderen die thuis geen Nederlands praten, voor wie die taal een obstakel is en tegelijk de verbindende factor, want het is wel de voertaal. Heel boeiend!

Ongelofelijk, toch, die kracht van kleuren en vlaggen?

Wij recupereren het politieke gegeven ‘vlag’ voor het theater. Ik heb dertig zinnen, evenveel als de hoofdstukjes geplukt uit mijn tekst: zinnen die inhoudelijk van belang waren of grafisch interessant. Onze vormgever Sven Roofthoofstoonde me een foto van de feestzaal uit de tijd van Elsschot: hier hingen dus boeketten vlaggen.

Wat is je favoriete vlag?

Deze: gele achtergrond, zwart paard in actie en de tekst: ‘in gedachten zit ik reeds op de hoge bok en leg de zweep over de snuivende paarden zoals michael strogoff de koerier van de tsaar.’

En daarna volgt... een ontgoocheling.

Precies. Kareltje vlecht thuis meteen al een oefenzweep, met gordijntouw, maar hij zal niet met de paarden mogen uitrijden. Hoewel meneer Albert het heeft gezegd. Het ‘uitrijden met den wagen’ gaat over een zwartgeelrode hondenhandkar.

Het is voor het eerst dat je met een vormgever samenwerkt. Waarom en wat voegt hij toe?

Eerder was er geen geld voor, maar een vormgever is een enorme meerwaarde. In één van de recensies kregen we – dankzij vormgever Sven Roofthoofstoonde me een foto van de feestzaal uit de tijd van Elsschot: hier hingen dus boeketten vlaggen. – dit compliment: ‘Niet eerder zag een voorstelling van Het nieuwstedelijk er zo kleurrijk uit.’

Onze voorstellingen zien er normaal gezien wat strenger uit, ze zijn het niet, maar ze zien er zo uit, omdat ze redelijk kaal zijn. Negentig procent van wat Het nieuwstedelijk doet, zit in de tekstmuziekcombinatie. De rest is crème fraîche.

Vertel meer over die slagroom op je taart.

Behalve de kleurenpracht van de vlaggen is er de gigantische magie die de grote ballon – het grote hoofd van Kareltje met een uniformpje aan vast – opwekt. Komt daarbij: het spel met de vitrinekast. De kast op wieltjes knipoogt naar de vitrines vol opgezette dieren in het Atheneum, maar wordt net zo goed een bar, een doods-kist, en uiteraard: de hondenkar. Als je goed kijkt, zie je

De dubbeleditie die Adriaan op het spoor van *Een Ontgoocheling* zette.

dat aan de vlaggen geen gewone stokken zitten, maar puntige mikadostokken. Jurgen bespeelt die attributen en de muzikanten halen zelfs muziek uit knikkers.

Audiotour

Hoog tijd voor deel twee van de voorstelling: een *community-based* audiotour. Waarom is dat tweede deel zo belangrijk?

Mag ik vooraf even zeggen dat deze audiowandeling net als theatermaken teamwork is? Het concept van mij, de interviews en de dramaturgie van de audiotour zijn van het driemanschap Adriaan, Sara Vertongen (die de audio in een wandeling goot) en Lucas Derycke (die alle opnames deed en montage verzorgde).

Dat *community-based* hoort gewoonweg bij ons, maar het is vooral een kwestie van doordenken. Je kunt *Een Ontgoocheling* spelen op het atheneum waar het boekje zich voor een deel afspeelt, en waar Elsschot op school heeft gezeten. Op zich een enorme meerwaarde. Tegelijk besef je: die school is wel ontzettend veranderd in vergelijking met toen Elsschot er zat. De studentenpopulatie telt nu meer dan zestig nationaliteiten.

En zoals je al zei: Nederlands is niet hun thuistaal. En toch heb jij hen de volledige *Een Ontgoocheling* voorgelezen.

Klopt, de volledige bewerking dan. Op hun programma stond Elsschot al, maar dat ging over een paar gedichten of een fragment uit *Kaas*. Ik vond dat aanvankelijk mager, maar achteraf dacht ik: misschien beter een fragment grondig lezen en hopen dat ze zo gestimuleerd worden om het hele boek te gaan lezen? Ik weet het niet, hoor.

Het laatste jaar ASO heeft het voorbije schooljaar in ieder geval de volledige *Een Ontgoocheling* gelezen. Ik las het verhaal en de leerlingen liet ik de stemmen van De Keizer, Kareltye, Van Tichelen en de anderen doen. Waardoor het een beetje interactief werd. Lezen wordt op die manier lol trappen.

Begrepen de leerlingen alles, denk je?

Het enige probleem vormden de finesses van Elsschots taal. De humor die vaak ook in zijn taal zit, kwam niet echt binnen, vrees ik. Daar hadden ze wat hulp nodig.

Puur op verhaalniveau was het boekje voor deze leerlingen herkenbaarder dan voor de doorsnee Vlaamse tiener. Het fenomeen strenge vader kennen zij veel beter dan bijvoorbeeld mijn kinderen (lacht). En het fenomeen zittenblijven kenden de meesten ook redelijk goed.

Ik heb hier meerdere Kareltyes gevonden.

Vertel

We hebben er echt voor gekozen om de Kareltyes te highlighten. Zij zijn ook de gidsstemmen in de vier

Gezien tijdens de audiowandeling: 'In de retenue' van Elsschot in een klas.

In de wandelgangen van de oude school van Alfons De Ridder.

wandelingen: de oeroude Indiaan, de mensenvriend, het enigmatische meisje en de kleine Messie. Stuk voor stuk Atheneumverhalen anno 2017. Portretten van jongeren die niet noodzakelijk de vlotste zijn, maar die inhoud hebben en zich kwetsbaar durven op te stellen.

Als je een meer psychologische lezing van Karelteje maakt en kijkt door een hedendaagse bril, zou je er ook een autist van kunnen maken. Zou kunnen. Hij heeft op zijn minst pleinvrees.

Schud je straks nog een Elsschot uit de mouw?

Ik heb mijn twee absoluut favoriete werken van Elsschot naar mijn hand gezet.

En wat zou ik dan kiezen? *Lijmen/Het Been*? De meer economische Elsschot zegt mij veel minder. Met *Kaas* heeft Josse De Pauw heel straffe dingen gedaan in de verfilming van Orlow Seunke.

Ik weet dat Johan Petit al een tijdje goesting heeft om *Tsjip* aan te pakken. En ik heb inmiddels weer goesting om opnieuw met Johan samen te werken. Dus wie weet.

Maar: Elsschot heeft sowieso en absoluut toekomst. Hij zal worden gelezen en herlezen!

Een Ontgoocheling door Het nieuwstedelijk, nog tot eind april 2018 op tournee. Een boekje/schriftje met de alle interviews van de audiotour en meer kost 5 euro. Meer info: <http://www.nieuwstedelijk.be/project/een-ontgoocheling>

Hoofdtelefoons geef je weer af aan het eind van de wandeling. De gehoorde verhalen mag je meenemen.

Portrait de la troupe: muzikanten van links naar rechts: Joris Caluwaerts, Benjamin Boutreur, Lot Vandekeybus en Tim Coenen aan de drums. Vooraan op het podium in kleermakerszit: acteur Jurgen Delnaet.

Credits voorstelling

Willem Elsschot *tekst*

Adriaan Van Aken *concept, tekstbewerking, regie*

Jurgen Delnaet *spel*

Benjamin Boutreur & Joris Caluwaerts *compositie muziek*

Benjamin Boutreur, Joris Caluwaerts, Lot Vandekeybus, Tim

Coenen *uitvoering muziek*

Lucas Derycke *bruitages*

Sven Roofthoof & Veerle Hasselman *decor en kostuums*

David Suls *ontwerp vlaggen*

Els Theunis & Christophe Aussems *dramaturgie*

Ellen Haesevoets, Thomas Verachtert, Bregt Janssens & Tom

Buys *techniek & productie*

Katrijn Van Giel *fotografie*

productie Het nieuwstedelijk

coproductie Zomer Van Antwerpen, GO! Atheneum Antwerpen

met dank aan Timecircus

Een Ontgoocheling in de woorden van Het nieuwstedelijk

Kareltje De Keizer heeft een groot hoofd. Daardoor denken nogal wat mensen dat hij slim is. Niet het minst zijn vader, een mislukt sigarenfabrikant, maar ook de trotse voorzitter van kaarterverseniging 'De Lustige Whistspelers'. Hij stuurt zijn zoon naar het Atheneum om Latijn te leren. Advocaat zal hij worden. Maar in zijn eerste jaar blijft Kareltje zitten. Wat hij zijn ouders niet vertelt. Het jaar daarop gebeurt het opnieuw. Het jaar daarop opnieuw. Dan pas komt het uit. Het is niet de enige ontgoocheling die vader De Keizer te verwerken krijgt...

Wie is Adriaan Van Aken?

Van Aken in twee regels: Luisterwerk is de rode draad. Schriftuur zijn voornaamste wapen. Muziek zijn grote liefde. Poëzie het mogelijke einddoel.

Zijn hele artistieke leven al is Adriaan Van Aken (1973) een multimedia-artiest, maar pas onlangs besloot hij zich zo te gaan noemen.

Van Aken zat niet op het Atheneum van Elsschot, maar op Pius X in Antwerpen, 'een school waar je iemand mocht zijn.' De volledige mens Van Aken werd bekeken, en maar goed ook. Hij was geen held in wiskunde, maar blonk uit in performen – zie: zijn licht idealistische tienerbeweging Honger&Dorstproducties –, het organiseren van poëzie-avonden, het produceren, reproduceren en verkopen van zogenaamde collectiefjes.

Hij debuteerde met 'Van Aken, Van Aken, waar zijt ge toch mee bezig?' (1997), een performance die tekstsamples combineerde met dialogeren met zelf opgenomen interviews, klankpoëzie op het requiem van Mozart en meer.

Na zijn opleiding theaterregie aan het RITCS sloot Adriaan aan bij Braakland/ZheBilding, een jong gezelschap dat 'artistieke grenzen zou gaan verkennen.' Met studiegenoot Stijn Devillé ontwikkelde hij muziektheater dat inzet op de combinatie van gesproken tekst en popmuziek in ruimste betekenis.

De voorstellingen *Immaculata* (2005), de oerversie van *Dansen Drinken Betalen* (2006) en *Dwaallicht* (2010) zijn daar voorbeelden van.

Adriaan mixt theater ook met strips en luisterspelen. *Over naar jou* (2006) en *Weer over naar jou* (2009) zijn strips-met-een-soundtrack – tekeningen van Philip Paquet.

Voor en met Het nieuwstedelijk trad hij aan als 'muziekdramaturg' bij de producties *Vuur* (2015) en *Zigzagkind* (2016, coproductie Laïka).

Binnen Het nieuwstedelijk deelt Adriaan de artistieke leiding met algemeen directeur en schrijver / regisseur Stijn Devillé, dramaturge Els Theunis, theatermaker Christophe Aussems en huisactrice / maakster Sara Vertongen.

Behalve op maken ligt de focus bij Adriaan op artistieke vernieuwing. Zo smokkelde hij in 2015 audio binnen in het hart van het gezelschap. Vanaf toen zet het theaterhuis dan ook, naast theater, tekst, muziek en debat, in op luisterspel en audiodocumentaire.

In 2016 toerde hij met Johan Petit met *Het einde is nabij*. Verder stond dat jaar en staan 2017 en een hap van 2018 geheel in het teken van Elsschots *Een Ontgoocheling*, dat hij maakte voor de Zomer van Antwerpen 2017.

MARTINE CUYT (1966) is literair journalist. In 2004 verscheen haar caleidoscopische biografie *Man van woorden* over Willem Elsschot. Ze bezorgde, samen met Jeroen Olyslaeger, *Eenzaam spelen met Pompon* van Louis Paul Boon. Momenteel werkt ze aan een boek met geduide, geschreven boekopdrachten van Elsschot.

Eberhard van der Laan eert Elsschot

Willem Ellenbroek

Eberhard van der Laan in geanimeerd gesprek met Elsschots kleinzonen Willem Dolphyn (inmiddels overleden) en Jan Maniewski.

Op donderdag 5 oktober overleed Eberhard van der Laan (1955-2017), de burgemeester van Amsterdam. In januari had hij zijn stadgenoten al per brief laten weten dat hij slecht nieuws van zijn artsen had gekregen. De boodschap was uitgezaaide longkanker, maar hij hoopte ‘nog een poosje’ burgemeester te mogen blijven. Er kwam toen een enorme steunbetuiging op gang. De stad liet, als het ware, blijken hem niet te willen missen.

Op 18 september legde hij zijn taken definitief neer. In een brief met de aanhef ‘Lieve Amsterdammers’ gaf hij aan dat aan het poosje een eind was gekomen, hij had van zijn artsen te horen gekregen dat ze hem niet verder konden behandelen. ‘Zorg goed voor onze stad en voor elkaar. Vaarwel.’ Zo beëindigde hij zijn brief.

Eberhard van der Laans dood kwam niet onverwacht, maar toch stond het leven even stil toen het nieuws bekend werd. De stad was geroerd en liet het blijken. Er werd een zee van bloemen gelegd voor de

ambtswoning aan de Herengracht, boten van roeiverenigingen brachten een eresaluut vanaf het water, op vele plaatsen gingen de vlaggen halfstok, in gewone straten en buurten, op een-, twee- en driehoog. En bleven zo hangen, tot zijn begrafenis een week later. Hij werd herdacht om zijn diepe betrokkenheid, zijn openheid en transparantie; als de man ook die zich evengoed thuis voelde op de Zuidas als op de Albert Cuyp. Hij was ongekend populair en dat voelde je, die dagen, overal in Amsterdam.

Van der Laan was ook een liefhebber van het werk van Willem Elsschot, ‘de grootste stilist in de Nederlandse letteren’. Hij vond inspiratie in het werk van Elsschot bij het schrijven van zijn pleidooien en in cursussen die hij daar over gaf. Op 13 oktober 2013 vond het jaarlijkse Benefietdiner van het Willem Elsschot Genootschap voor het eerst plaats in Amsterdam, in de historische gebouwen van Artis met als hoofdspreker Eberhard van der

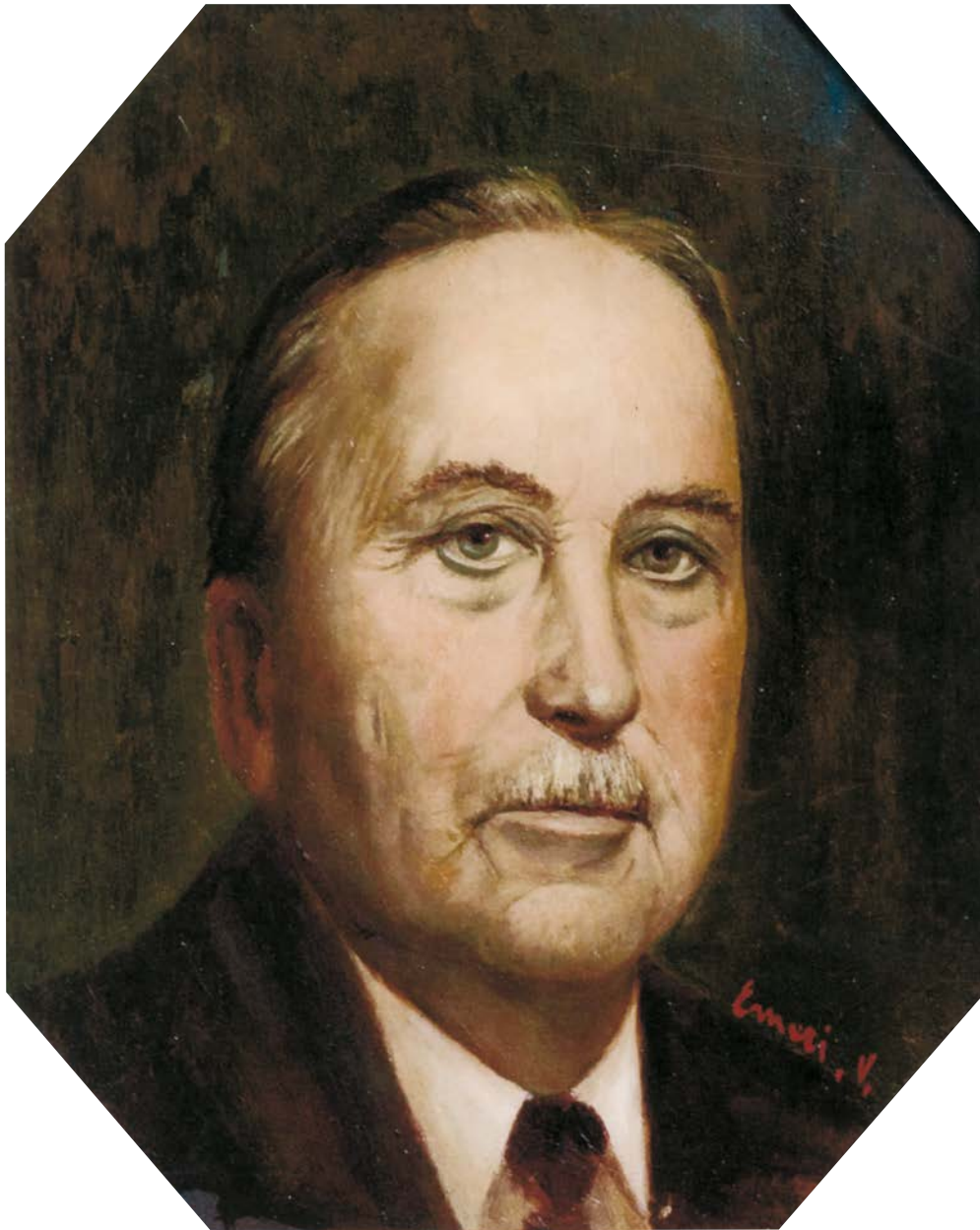
Laan. Alain Giebens maakte er toen foto's van. Zo zien we Van der Laan bezig aan zijn lezing, hij staat voor een bronzen beeld van de schrijver, is geconcentreerd en benadrukt een uitspraak met een subtiel handgebaar. Voor hij de politiek inging en burgemeester werd, was hij 25 jaar lang advocaat. Hij putte daar het thema van zijn lezing uit. Aan de hand van wat Willem Elsschot over

schrijven zegt in de inleiding van *Kaas*, over het creëren en vasthouden van een spanningsboog, gaf Van der Laan aan wat hij daar aan had bij het schrijven van een pakkend pleidooi. Op een tweede foto zien we hem even later ontspannen en geïnteresseerd, een glas champagne in de hand, in gesprek met Willem Dolphyn en Jan Maniewski, de kleinzonen van Elsschot.

Eberhard van der Laan geflankeerd door een beeld van Willem Elsschot, gemaakt door Frans Claessens.

Kleurrijke huisvriend portretteert Willem Elsschot

Portret van Willem Elsschot, geschilderd door Emery Vercruyssen. Collectie Thijs Wierema.

Vorig jaar verkocht de Haagse antiquaar Fokas Holthuis op de *International Antiquarian Book Fair* in Amsterdam een onbekend portret van Willem Elsschot, geschilderd door de Antwerpenaar Emery Vercruyssen. Elsschots oudste kleinzoon Jan Maniewski bewaart goede herinneringen aan de kleurrijke Vercruyssen, maar het portret kende hij overigens niet:

‘Emery Vercruyssen was een merkwaardige man. Hij was als goede vriend van de familie Dolphyn een regelmatige bezoeker bij Willem Elsschot, waar hij wegens zijn originaliteit en droge humor erg geapprecieerd werd.

Emery, zoals iedereen hem noemde, was schatrijk

maar ongeloofelijk gierig. Hij was met zijn echtgenote Josée eigenaar van een florerende hoedenwinkel in de Nationalestraat, waar hij nog verschillende huizen bezat. Het gezin Vercruyssen was kinderloos gebleven en woonde in een mooi burgerhuis in de Tolstraat, geen straat voor arme mensen.

Emery en Josée waren lid van de Maatschappij voor Dierenbescherming, ik geloof dat hij zelfs inspecteur was. Wanneer er verloren of verwaarloosde dieren zoals katten of honden gesignaleerd werden, haalde hij ze op om die dieren van hun lijdensweg te verlossen. Wat precies met die dieren gebeurde, bleef lang een mysterie.

Emery Vercruyssen.

Enkele ingewijden kenden de waarheid: in zijn kelder werden die dieren niet mishandeld maar kregen wel de eeuwige slaap toegediend.

Wat de legendarische gierigheid van Emery betreft, zijn er verschillende anekdoten in omloop. Hij verzamelde bijvoorbeeld lege wijnflessen van beroemde kastelen. Die flessen werden dan gevuld met goedkope wijn, die hij ook aan goede kennissen durfde te schenken.

Emery was een leerling van prof. Vic Dolphyn, later van diens zoon Willem Dolphyn. Hij schilderde voornamelijk stillevens in de stijl van de kleuren van zijn leermeester. Enkele keren heeft hij zijn schilderijen in veiling aangeboden waar ze verrassend hoge prijzen haalden, dit tot groot genoegen van meester en leerling. Tante Anna beweerde wel eens penseeltrekken van haar Vic te herkennen...

Na het overlijden van Emery (hij leed aan kanker) en van zijn Josée werd het huis in de Tolstraat met de inboedel verkocht. De werklui die de kelders moesten leeghalen, vonden een fortuin in bankbiljetten in een leeg vat. Ze hielden het voor zich en verdeelden de buit ... kochten een nieuwe auto, gingen op reis naar verre landen ... en vielen zo door de mand!

Een bezoek aan Willem Elsschot is een belevenis

Jan Spierdijk

Het is een zonderlinge gewaarwording te zitten naast de heer Alfons Jozef De Ridder, oud 75 jaar, in zijn eigen huis (verdiend met het maken van reclame), Lemméstraat 21, te Antwerpen. Hij schenkt een glas, hij stopt zijn pijp en trekt eraan met de kalme waardigheid van een kenner, hij praat over koetjes en kalfjes met de rust van een zakenman, die zijn schaapjes op het droge heeft. En ineens is hij Willem Elsschot met een droog opgediende, vèrstrekkende bekentenis: ‘Die onsympathieke, jonge Duitser uit mijn eerste boek *Villa des Roses* was ik zelf.’

Het is nogal iets, de verleider van het dienstmeisje Louise, die haar op zo’n lelijke manier liet zitten. Hier zit hij, vijftig jaar later en weer doet hij een bekentenis: ‘Nog niet zo lang geleden in Parijs heb ik geprobeerd haar adres te weten te komen. In Frankrijk is dat niet zo eenvoudig. Ik ging naar het Stadhuis en werd doorgestuurd naar de Bur-

gerlijke Stand. Daar moest ik een groot formulier invullen. Als men het adres dan gevonden heeft, moet de betrokkene er zijn goedkeuring aan hechten, dat het wordt verstrekt. Ik heb er nooit meer iets op gehoord. Misschien leeft Louise niet meer.’ Willem Elsschot prijst de grondigheid en de kiesheid van de Fransen in dergelijke zaken. ‘Bij ons in België zou je het adres zo gekregen hebben,’ zegt hij met een lichte berisping.

Geen boeken

Men moet bij hem niet aankomen met literatuur. In de drie woonkamers, die achter elkaar liggend met elkaar heel wat ruimte beslaan, domineren meubelen, schilderijen, houten beelden, glazen kasten met snuisterijen. Het boek vindt hier geen woning en Elsschot noemt lezen geen levensbehoefte en kent zijn tijdgenoten nauwelijks.

Willem Elsschot in 1975 thuis gefotografeerd door Laurens Elzinga.

‘Van Herman Teirlinck heb ik nog nooit een boek gelezen, van Gerard Walschap alleen *Genezing door aspirine*.’ Men krijgt de indruk, dat het uit belangstelling van de reclameman Alfons De Ridder voor aspirine is geweest. De Nederlandse dichters gaan aan hem voorbij. Als er van zijn kant namen vallen, zijn het die van Stendhal, Flaubert, Balzac, Vondel en, met een tamelijk grote nadruk, Multatuli.

Er zijn schrijvers, die door de literatuur worden geïnspireerd of althans gestimuleerd. Willem Elsschot behoort niet tot hen. Ook reizen bracht hem nooit veel verder. Voor de Eerste Wereldoorlog werkte hij vier jaar in Rotterdam, maar nooit trok zijn nieuwsgierigheid hem naar Amsterdam en naar Den Haag ging hij één keer om de zee te zien. ‘Mijn vrouw had nog nooit de zee gezien. Je moet toch weten, wat dat voor een ding is.’

Natuurlijk, zijn begintijd in Parijs (van ongeveer 1905 tot 1908) leverde *Villa des Roses* op, maar daar was geen reisprijs voor nodig, want Alfons De Ridder werkte bij de heer Alfredo H. Bustos, inspecteur van het Ministerio de Obras Públicas [Publieke Werken] de la Republica Argentina. Maar voor de rest behoefde Willem Elsschot de grens niet of nauwelijks over en bleef hij binnen zijn eigen grenzen. Zijn romans (en enkele verzen) vormen de som van zijn ervaringen met een minimum aan fantasie en verbeeldingskracht.

Neem nu Boorman, de directeur-generaal van het *Algemeen Wereldtijdschrift voor Handel, Nijverheid, Kunsten en Wetenschappen*, welbekend uit *Lijmen* en *Het Been*.

De werkelijkheid stelt de romanfiguur nog in de schaduw. Walter De Ridder, de oudste zoon van Alfons, geboren in 1901 en in 1908 de reden voor diens huwelijk met zijn moeder Josephine Scheurwegen, weet heel wat verhalen op te dissen over dit fantastisch heerschap, dat Valenpint heette en in 1931 is gestorven. We drinken een pelelleke (d.i. een glaasje *pale ale*) in het stamcafé, dat ook door vader wordt gefrequenteerd. Er staan bustes van Felix Timmermans en Ernest Claes in dit aan Rubens gewijde huis, maar dat ‘doet’ de heren De Ridder minder dan de grote tabakspot op de stamtafel, waaruit iedere bezoeker zijn pijpske mag stoppen.

‘Toen mijn vader genoeg had van zijn betrekking bij die Argentijn en van Parijs, liet hij Valenpint weten, dat hij die baan kon overnemen, mits hij enig Spaans leerde. Een maandje hield hij het nog wel, maar dan verwachtte hij zijn Brusselse vriend toch. Hij haalde hem af aan het Gare du Nord en om hem niet mis te lopen klom hij in een paal, zwaaide met een rode neusdoek en zong luidkeels de Brabançonne. Het scheelde niet veel, of men had hem als revolutionair achter de tralies gezet.’

Valenpint huwde in Parijs een Française, maar toen ze na voltrekking van het huwelijk zei: ‘Nu heb ik niets meer te wensen,’ werd hij zo woedend, dat hij wegliep en zeven jaar niets meer van zich liet horen. Toen ontbood hij haar per open briefkaart naar Brussel en zij kwam. Op die briefkaart stond o.a.: ‘Mijn nederlaag betekent nog niet uw overwinning.’

Het bureau

Valenpint was met de kunstschilder René Leclercq oprichter van genoemd wereldtijdschrift, dat *Revue Continentale Illustrée* heeft geheten. Alfons De Ridder maakte later van het tweetal een drietal. Er werd kantoor gehouden in het woonvertrek van Valenpint met planken op schragen als bureaus voor ieder. Er liep een waslijn door het vertrek, waaraan Valenpints vele kostuums waren opgehangen en tientallen paren keurig onderhouden schoenen stonden keurig in het gelid. Een bed, een po, vele halters, want Valenpint was een krachtmens, completeerden het meubilair van dit merkwaardige bureel waar per ongeluk literatuur werd geboren, achteraf een verzachtende omstandigheid, want de zaken, die hier gedreven werden mogen op zijn zachtst vreemd worden genoemd.

Walter is een prachtverteller, die op meeslepende wijze menige bijzonderheid in leven en werk van zijn vader scherp belicht, de aangewezen figuur om diens biografie te schrijven. Maar een suggestie in deze richting wimpelt hij af. Zijn vader kan het te goed en blijkbaar is hij niet de man om in de schaduw te staan, zelfs niet van zijn grote vader.

[Dit interview verscheen oorspronkelijk in *De Telegraaf* van 3 oktober 1957.]

Manu van der Aa

Tatave!

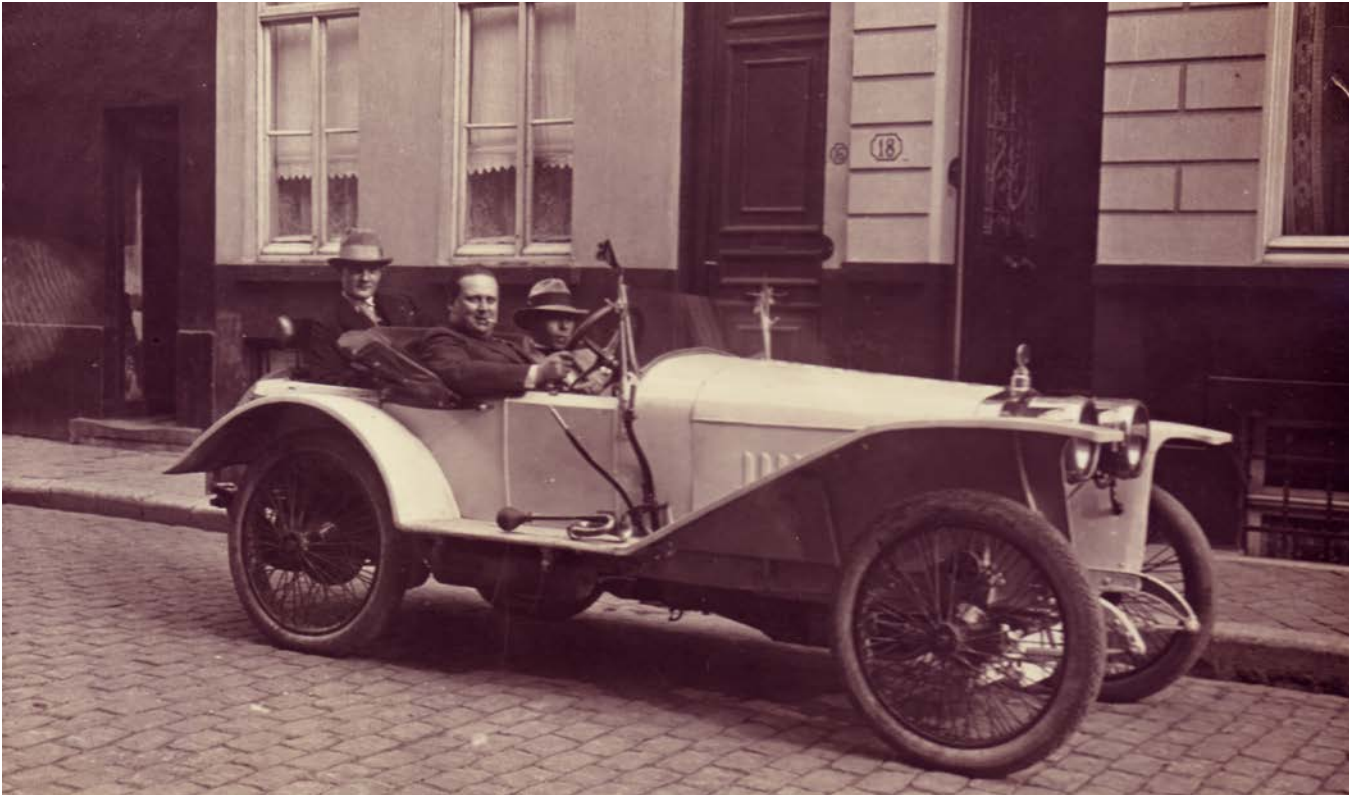
Paul-Gustave van Hecke

Kunstpaus – modekoning – salonsocialist

LANNOO

Over Willem Elsschot en P.-G. van Hecke, de man die *Het Dwaallicht* bijna verfilmde

Manu van der Aa

Van Hecke, liefhebber van mooie en snelle auto's, hier aan het stuur van een 'Hispano Suiza'.

Toen Louis Paul Boon in mei 1945 in financiële problemen zat, adviseerde Alfons De Ridder/Willem Elsschot hem om eens naar een job te informeren bij uitgeverij A. Manteau. Op 30 mei antwoordde Boon: 'Daar [bij Manteau] zitten beste mensen – o.a. Van Hecke P.G. – die mij zeer genegen zijn, maar gij begrijpt dat iemand aan een djob helpen niet zo gemakkelijk gaat'. Er zijn geen aanwijzingen dat De Ridder en deze Van Hecke – 'Pégé' voor bekenden en 'Tatave' voor de intimi – elkaar op dat moment al persoonlijk kenden, maar dat hij wist wie hij was, lijkt zo goed als zeker.

In mei 1945 was Van Hecke directeur van de Éditions Lumière – de Franstalige poot van uitgeverij Manteau, die Elsschots boeken tijdens de oorlogsjaren had uitgegeven – en hoofdredacteur van *Zondagspost*, *Onafhankelijk weekblad voor politiek en cultuur met zondag-magazine*, dat uitgegeven werd door Manteau en waarin Boon zijn oorlogskroniek 'Mijn kleine oorlog' publiceerde. Uit de correspondentie met Manteau blijkt zelfs dat De Ridder 'eenige reclame verkocht in

Zondagspost',¹ maar of hij daarvoor contact had met Van Hecke is niet gedocumenteerd.

De in 1887 in Gent geboren Paul-Gustave van Hecke had toen al heel wat watertjes doorzwommen.² Na zijn studies aan de nijverheidsschool in zijn geboortestad was hij enige tijd actief geweest bij de Socialistische Jonge Wachten om daarna acteur te worden bij het Nederlandsch Tooneel van Gent. Hij richtte de tijdschriften *Nieuw Leven* (1907-1910) en *De Boomgaard* (1909-1911) op, waarin onder meer Ary Delen, Jan van Nijlen en Jan Greshoff – allemaal goed bevriend met Elsschot – publiceerden. Toen Van Hecke in de loop van 1910 naar Antwerpen verhuisde en er redacteur was van achtereenvolgens *La Métropole* en *De Nieuwe Gazet* verbleef Elsschot in Rotterdam, anders zouden ze elkaar vast tegen het lijf gelopen zijn in de koekenstad. En toen Van Hecke

1 De Ridder aan uitgeverij A. Manteau, 6 maart 1947, in: Willem Elsschot, *Brieven*. Querido, Amsterdam, 1993, p. 650.

2 Over Van Hecke, zie: Manu van der Aa, *Tatave! Paul-Gustave van Hecke. Kunstpaus – modekoning – salonsocialist*. Lannoo, Tiel 2017.

Twee keer P.-G., en Norine van Hecke. Links op een groot portret van Leon Spilliaert (1920). Rechts aan de Leie in de jaren vijftig.

in 1915 definitief naar Brussel verhuisde, was Elsschot net terug naar Antwerpen vertrokken.

Na een flirt met het activisme ontpopte Van Hecke zich als couturier, die met het vele geld dat hij aanvankelijk met zijn modehuis *Norine* verdiende, opnieuw tijdschriften oprichtte (zoals *Het Roode Zeil* in 1920) en zich in de kunstwereld stortte – als handelaar, verzamelaar en promotor. Zo zette hij eerst de Vlaamse expressionisten (Frits van den Berghe, Gust de Smet en Constant Permeke) op de kaart en tegen het einde van de jaren twintig bracht hij René Magritte en de andere Belgische surrealistische onder de aandacht van het kunstminnende publiek. Hoewel Alfons De Ridder ook een kunstverzamelaar was, zullen de werken die Van Hecke in zijn galerieën (*Sélection* en later *L'Époque*) tentoonstelde en verkocht, hem niet hebben kunnen bekoren. De Ridder had een eerder klassieke smaak en bezat werk van onder anderen Eugène van Mieghem, Richard Baseleer, Ernest Wynants en Walter Vaes. Bij het modernste dat er aan zijn muren hing, waren een paar doeken van Henri Van Straten en Floris Jaspers, maar die kocht hij naar verluidt van de kunstenaars zelf.³

Toen de wereldwijde economische crisis begin jaren '30 hard had toegeslagen en de kunsthandel ingestort was, verkocht Van Hecke zijn kunstcollectie en keerde hij te-

rug naar zijn wortels. Hij ging in dienst van de Gentse socialistische krant *Vooruit*, waar hij zich opwerkte van filmredacteur tot waarnemend hoofdredacteur (toen August Balthazar in 1938 minister werd en zijn positie vrij kwam). Zijn vrouw, Honorine Deschryver, nam de dagelijkse leiding van het naar haar vernoemde modehuis over, al bleef Van Hecke wel de collecties ontwerpen.

De Tweede Wereldoorlog maakte een einde aan Van Heckes carrière bij *Vooruit* en in de loop van 1944 kwam hij bij uitgeverij Manteau in dienst. Voor zover bekend, kwam hij ook hier weer niet met Elsschot in contact, al scheelde het niet veel. Althans niet volgens Boon in zijn *Memoires van Boontje* in de passage over de totstandkoming – op Van Heckes instigatie – van de boekversie van zijn oorlogskroniek *Mijn kleine oorlog*: “Vraag aan Willem Elsschot of hij er een inleidend woord wil voor schrijven!” gaf hij me tot bevel... Als de naam Elsschot erbij staat, zijn we al voor de helft gered’.⁴ Maar Boons herinneringen blijken hier corrupt, want uit een brief van Elsschot blijkt dat het Nico Rost was die op die inleiding had aangedrongen.⁵

Na een heel korte passage als hoofdredacteur van de Franstalige socialistische krant *Le Peuple*, werd Van Hecke wegens zijn organisatorisch talent en zijn ver-

3 Zie ‘Rochus wil niet drogen. Het kunstkabinet van De Ridder’, in: Martine Cuyt: *Willem Elsschot. Man van woorden*. Meulenhoff-Manteau, Antwerpen 2004, p. 251-264.

4 Louis-Paul Boon, *Memoires van Boontje*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1988, p. 39.

5 Boon aan Elsschot, maart 1946, in: Elsschot, *Brieven*, p. 589.

De Heer A. de Ridder
(Willelm Elsschot)
Commestreet 21 / Antwerpen

Zeer geachte Heer Elsschot,

In antwoord op uw geëerd schrijven van
10 december jl.:

Het beste dat wij doen kunnen is in de tekst
voorwerpen van een conventie, zoodat deze gewon-
lijk bij filmondernemingen in gebruik is.

U heeft dus hierbij dergelijk (over ons gemak
in het Franschopstelsel) ontweeps een. Geerne
ontwinnen wij dit ontweeps, voorzien van uw even-
trede aemmerkenigen, per bekende temp.

Uren zochte wij dien over de definitieve
tekst van dit ontweeps van conventie udevaard
geen, hopen wij uw volkennig van de ver-
bengde optie te ontweeps.

Met dank en hoopvolheid
uw dr. Frederik

Bruuxel, 17 de cember '44.

Brief van Van Hecke aan Elsschot voor de verfilming van Het Dwaallicht.

trouwdheid met de filmwereld, algemeen directeur van het Festival Mondial du Film et des Beaux-Arts dat in juni 1947 in Brussel werd gehouden. Ook bij de tweede editie die in 1949 in Knokke plaatsvond, was Van Hecke betrokken. In deze periode begon Van Hecke zelf filmplannen te koesteren. In 1933 had hij trouwens al eens

een propagandafilm voor *Vooruit* geregisseerd en was hij begonnen met de voorbereiding van een verfilming van *Tijl Uilenspiegel*, naar de roman van Charles de Coster. De Duitse acteur en zanger Ernst Busch – van wie ook Elsschot een grote fan was – zou de hoofdrol vertolken, Nico Rost het scenario schrijven en Van Hecke zelf re-

gisseren. Dit project werd in de zomer van 1949 weer opgepakt. Het vooroorlogse plan met Busch en Rost was helemaal van de baan. In de plaats daarvan was er een werkgroep opgericht bestaande uit de cineasten Henri Storck en Georges Lust en de producent Paul Leleu, onder leiding van Van Hecke zelf. Om een strategie te bepalen, overlegde hij met het groepje van vier, plus Isidore Opsomer en uittredend minister van Cultuur Camille Huysmans. De Italiaanse regisseur Vittorio de Sica – wiens *Ladri di Biciclette* de eerste prijs op het Knokse festival had weggekaapt – had al toegezegd de regie te willen voeren en Charles Spaak zou worden gevraagd om het scenario te schrijven.

Veel concrete resultaten leverde dat niet op, maar Van Hecke ging door op zijn elan en schreef – voortvarend als hij was – alvast op postpapier met briefhoofd ‘Société Belge de Production Cinématographique en Formation’ een brief aan Willem Elsschot om hem te polsen naar de filmrechten van diens novelle *Het Dwaallicht*. Blijkbaar had hun ‘wederzijdse vriend’ Maurits Naessens, die tijdens de jaren dertig in de Gentse socialistische kringen actief was geweest, maar nu bankdirecteur was, Elsschot daar al met goed gevolg over aangesproken.⁶

Tijdens een gesprek met Van Hecke op 3 december 1949 stemde de schrijver ermee in om een optie te verlenen voor drie maanden. Dat Van Hecke ook Opsomer – een andere gemeenschappelijke vriend – bij de productiemaatschappij in oprichting wilde betrekken, heeft wellicht geholpen om De Ridder over de streep te trekken.

Toen echter puntje bij paaltje kwam, wenste de gehaaide zakenman die Alfons De Ridder was ‘alvorens de optie te verlenen, kennis te nemen van de termen van de later te tekenen conventie’.⁷ Op 17 december stuurde Van Hecke hem dan de ‘voor ons gemak’ volledig in het Frans gestelde ontwerp tekst ‘Projet de convention’. Daarin werd onder meer bepaald dat Elsschot de filmmaatschappij het recht gaf om *Het Dwaallicht* ‘librement’ tot een scenario om te werken en dit tegen een vergoeding van 15.000 Belgische frank. Voor datzelfde bedrag zou hij bovendien alle filmrechten afstaan voor een periode van vijftien jaar. Van Elsschot werd verwacht dat hij zijn aanmerkingen per kerende zou bezorgen en dat eens de tekst definitief was, hij de optie zou toekennen.

Blijkbaar is dat snel in orde gekomen, al is de correspondentie hierover niet bewaard. Uit de brief van Van Hecke van 30 maart 1950 aan Elsschot kan echter worden afgeleid dat het tot een overeenkomst was gekomen, want er was toen al ‘naarstig’ aan het scenario gewerkt

en er waren ook ‘zekere schikkingen genomen betreffende de verwezenlijking van de film, zijn interpretatie, enz.’ Wel wilde hij de optie met een maand verlengd zien, tot 30 april 1950: ‘Wij voorzien dat het ons mogelijk zal zijn U op die datum het afgesproken schrijversrecht te overhandigen en met U het bepaalde contract te ondertekenen.’⁸ De productiemaatschappij raakte echter niet opgericht en er konden dus geen contracten ondertekend, laat staan honoraria uitbetaald worden. Het project stierf een stille dood – er zijn in ieder geval geen archivalische sporen meer van teruggevonden.

Nochtans zouden beide door Van Hecke geëntameerde filmprojecten later verwezenlijkt worden. *Les Aventures de Till l’Espiegle* werd in 1956 gerealiseerd in een coregie van Gérard Philipe – die tevens de hoofdrol speelde – en Joris Ivens. De film *Het Dwaallicht* kwam er pas in 1973 in een regie van Frans Buyens. Vreemd genoeg had De Ridder begin 1960 aan diezelfde Buyens toestemming geweigerd om de novelle te verfilmen. Volgens een verontwaardigde Buyens was die weigering ‘voor zover ik meen op geen enkele ernstige grond gesteund’.⁹ Tenzij De Ridder de rechten in 1950 wel degelijk voor vijftien jaar aan Van Hecke had verkocht.¹⁰ Al lijkt het aannemelijker dat Elsschot, die danig op de sukkel was met zijn gezondheid, gewoon geen zin meer had om zich met zulke zaken bezig te houden. Zoals bekend zou hij ook enkele maanden later overlijden. Van Hecke – die gedurende de jaren vijftig in de filmwereld actief bleef als algemeen directeur van de Brussels Pathé-cinema’s – stierf in 1967.

MANU VAN DER AA (1964) is literatuur-historicus. In 2008 promoveerde hij op een biografie van de Vlaamse dichteres Alice Nahon aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is kernredacteur van het literair-historisch tijdschrift *Zacht Lawijd*. In 2017 publiceerde hij de biografie *Tatave! Paul-Gustave van Hecke. Kunstpaus–modekoning–salonsocialist* (Lannoo).

6 Van Hecke aan Elsschot, 1 december 1949, in: Elsschot, *Brieven*, p. 768-769.

7 De Ridder [Elsschot] aan Van Hecke, 10 december 1949, in: Elsschot, *Brieven*, p. 770.

8 Van Hecke aan Elsschot, 30 maart 1950, in: Elsschot, *Brieven*, p. 787.

9 Frans Buyens aan Elsschot, 21 januari 1960, in: Elsschot, *Brieven*, p. 1055.

10 Volgens het ontwerp van conventie zou die vijftien jaar pas ingaan na de eerste vertoning van de film.

Te koop in Antwerpen: Floris Jespers uit Elsschotcollectie

Martine Cuyt

De twee werken uit de verzameling-Elsschot. Galeriehouder Ewald Peters toont het werk van Jespers, de gravure van Gorus hangt tegen de muur en Dennis Van Mol heeft er de originele veilingcatalogus bijgehaald. Foto Alain Giebens.

Twee loten uit de openbare veiling van de **Verzameling Willem Elsschot** uit 1966 zijn zopas weer opgedoken in Antwerpen. Het gaat om nummers 301 en 27 oftewel een gravure van Jacques Gorus met opdracht aan Elsschot en de zwartkrijttekening *Antwerps straatje* van Floris Jespers. De laatste is meteen het vroegste werk geworden in een expo van Jespers die nog tot november loopt bij de nieuwe Antwerpse galerie-met-schrijfruimte Walden.

Elsschot kocht kunstwerken na een zakelijk succes, of om de kunstenaars in kwestie te steunen, weten we uit de biografie van Vic van de Reijt en gesprekken met erfgenamen. Volgens Willem Dolphyn (1935-2016), kleinzoon

van de schrijver en kunstschilder, liet Alfons De Ridder zich adviseren bij de aankopen door zijn boezemvriend, de beeldhouwer-schilder Frans Claessens (1885-1968). De twee opgedoken kunstwerken uit *Verzameling Willem Elsschot*, catalogus 221, uit 1966 passen in ieder geval in de theorie van Dolphyn. De Franstalige graficus Jacques Gorus (1901-1981) was als docent tijdlang een collega van Claessens aan de Koninklijke Academie van Antwerpen. Floris en ook diens broer Oscar Jespers kende Claessens al van toen hij en zij studenten waren aan diezelfde Academie.

Satyre

Dat Jacques Gorus bevriend was met Willem Elsschot

Paris, rive gauche van Jacques Gorus met opmerkelijke opdracht aan Willem Elsschot. Foto Alain Giebens.

bewijzen brieven en opdrachtexemplaren van diverse titels van Elsschot aan Gorus, én de amicale opdracht op de ets *Paris, rive gauche*.

De kunstenaar had zijn atelier aan de Venusstraat nr. 52, op een steenworp van nr. 13, waar aan het binnenpleintje kinderen en kleinkinderen van de schrijver woonden (nu alleen nog kleinkinderen).

Gorus verwierf faam met etsenreeksen van Antwer-

pen, maar reisde ook naar New York, Parijs en Spanje. Werk van hem is onder andere terug te vinden in het Prentenkabinet en in het Museum Voor Schone Kunsten, beide in Antwerpen.

Lot nummer 301 vertelt op zich een verhaal en houdt een ander in zich besloten vanwege de opmerkelijke opdracht.

Close-up van de opdracht aan Elsschot. Foto Alain Giebens.

A Willem Elsschot,
Amicale souvenir de
Son "sater"
J. Gorus.

We kunnen slechts gissen waarnaar die 'sater' uit de opdracht verwijst. Was Gorus Elsschots sater? Zat er een grijs als van de halfgod uit het gevolg van Bacchus bij deze ets? Had Gorus met zijn helmboswuivende haar een beetje een saterskop?

Het gaat vast niet toevallig om een ets van Parijs – Elsschots debuut *Villa des Roses* speelt in de lichtstad. Rive gauche oftewel de Linkeroever van de Seine, is niet louter een geografische aanduiding, maar verwijst vooral naar de artistieke en intellectuele levensstijl op de oever. Gorus legt hier de Place St. André des Arts vast.

Elsschot gaf Gorus *Kaas*, *Verzen* en *Het Dwaallicht* met handgeschreven opdracht cadeau. Gorus retourneerde met een ets met opdracht. In de catalogus van de toenmalige openbare veiling prijken zeven etsen (als vijf loten verkocht), waarvan drie met opdracht aan Elsschot. Waar de andere zich bevinden is niet bekend.

Galeriehouders Dennis Van Mol en Ewald Peters (samen Walden) over het belang van *Paris, rive gauche* in het oeuvre van Gorus: 'Gorus portretteerde weliswaar het ruwe havenleven, maar was niet meteen een expres-

sionist die de vervreemding en onteigening van het leven in de moderne metropool thematiseerde in zijn werk. Dat gebeurt eigenlijk alleen in de prenten die hij maakte in Parijs en vooral New York. Die bevreemdende ervaring van de moderniteit is een centraal thema waaraan Walden de komende jaren ruime aandacht zal besteden in tentoonstellingen over de historische avantgarde.'

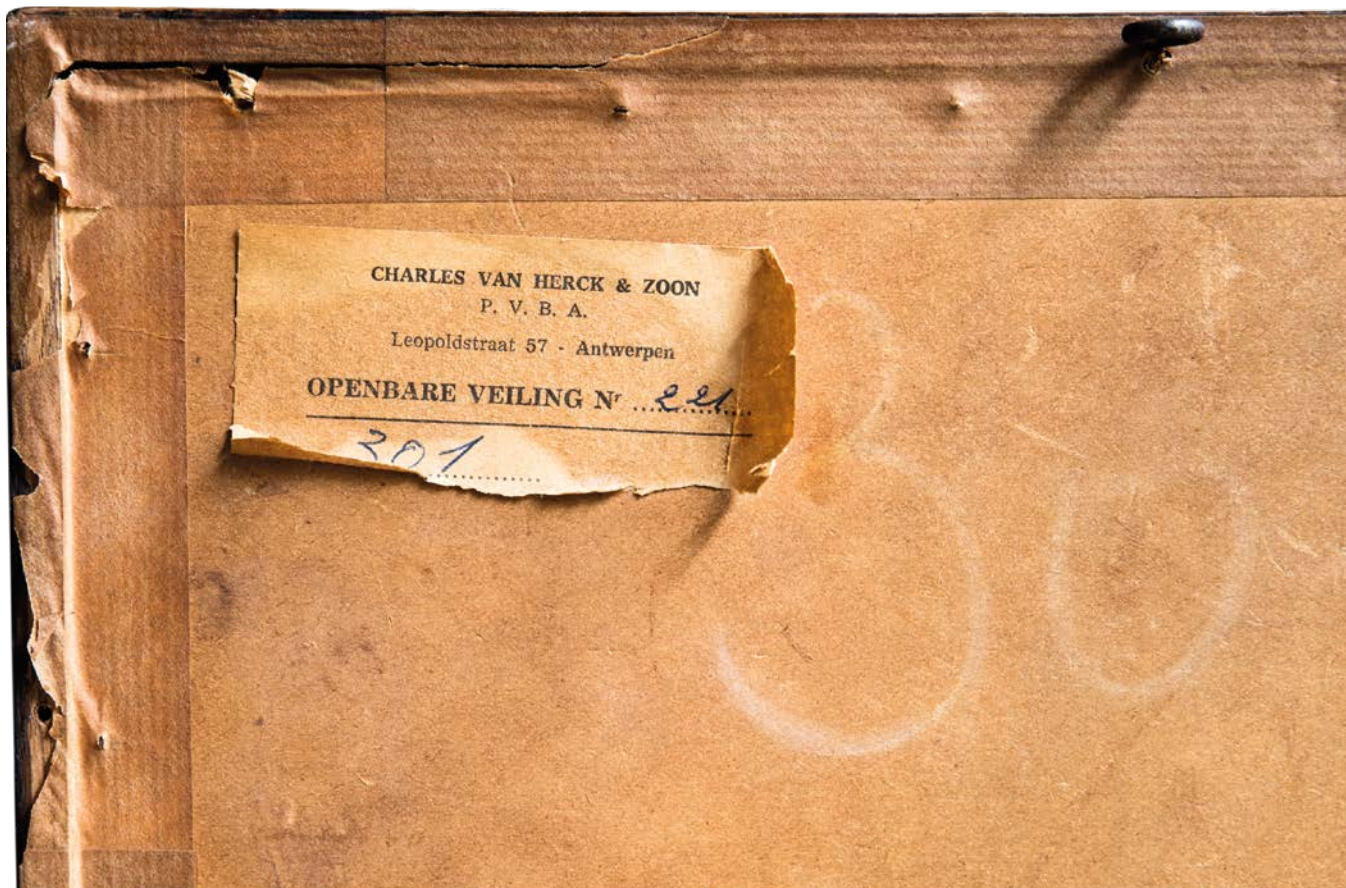
Floris

De grootste naam van de twee uit de collectie-Elsschot opgedoken kunstenaars is zonder twijfel Floris Jaspers (1889-1965), schilder en broer van de beeldhouwer Oscar Jaspers. Het duo was goed met de dichter Paul van Ostaijen bevriend.

Floris Jaspers is een naam die vaak opduikt in de catalogus van de veiling bij Van Herck uit 1966. Elsschot bezat minstens zestien tekeningen van Floris Jaspers. Wel vroeg werk, dat heet: van voor hij modernist werd.

'Een bijzondere vondst', dixit Dennis Van Mol, die op 26 september Galerie Walden in Antwerpen opende met een dozijn vroege werken van Jaspers, enkele uren na de verdediging van ('Persoonlijk ben ik er niet voor'), zijn proefschrift over de moeizame doorbraak van de moderne *ismen* in Vlaanderen, waarin Floris en Oscar een rol spelen.

'Met dit *Antwerps straatje* uit de collectie van Elsschot

Op de achterkant van de lijst van de gravure van Gorus zit nog het originele label van de Elsschotveiling: Van Herck, 1966, 221ste veiling, lotnummer 301. Foto Alain Giebens.

vingen we het vroegste werk voor de expo met vroeg werk van Jespers: ca. 1916. Jespers tast hier de grens af tussen impressionisme en Rik Wouters. Interessant is ook dat het een zicht is op het leven in de stad. Dat was een modern topos waarmee deze generatie jongeren zich onderscheidde van de vorige generatie. Iets waar Elsschot ongetwijfeld ook waardering voor had.

‘Het werk uit de collectie-Elsschot en de andere tentoongestelde werken zijn representatief omdat het vroege experimentele werken zijn waar de jonge kunstenaar invloeden van het impressionisme en het fauvisme (Wouters) verwerkt om vervolgens – met Van Ostaijen als gids op de achtergrond – de moderne ismen te verkennen. We lichten eigenlijk vier jaar uit het oeuvre van Floris Jespers: 1915-1919.’

De twee werken uit de Elsschotcollectie kochten Dennis en zijn collega Ewald rechtstreeks van een aanbieder. De twee galeristen zijn literatuurhistorici van opleiding en vinden de literaire knipoog wel aardig.

Van Mol: ‘Ik ben ervan overtuigd dat je iets van die literaire of historische achtergrond meeneemt in je kijken naar beeldende kunst. Wellicht maakt dat essentieel deel uit van waar Walden als galerie voor staat. Een citaat uit Thoreau raakt wat dit betreft aan wat de kunstwereld soms lijkt te missen: ‘Now put the foundations underneath them’.’

WALDEN, galerie en schrijfruimte met bijzondere focus op het interbellum, Oever 5, 2000 Antwerpen. Nog tot 11 november: het vroege werk van Floris Jespers. In december volgt deel twee van de expo over de Antwerpse ultra-modernen: de bond zonder gezegeld papier, de artistieke klik rond Paul van Ostaijen: werk van Floris en Oscar Jespers, Paul Joostens en Jos Léonard.
www.waldenartstories.com

KUNSTKRING JACQUES GORUS, sinds 1995 in voormalige woning en atelier van de kunstenaar, Venusstraat 52, 2000 Antwerpen.
www.jacquesgorus.be

Meedogenloos, maar vol van genade

WILLEM ELSSCHOT

Kaas

★★★★★

Ik was nauwelijks de avonturenromans van Thea Beckman ontgroeid, toen ik 'Kaas' in handen kreeg. Knal. Meteen begreep ik wat literatuur kon zijn. De uitdaging die Elsschot voor zijn personage Frans Laarmans heeft bedacht, is geen kruistocht, overlijden, oorlog of tijdreis. 'Maar hoe raak ik al die kaas kwijt?' is het potsierlijke probleem waar Laarmans mee kampt. Hij is een bescheiden klerk bij de General Marine and Shipbuilding Company. Daar valt geen eer mee te halen in de Antwerpse burgerlijke milieus. Zijn welgestelde kennis Van Schoonbeke schaamt zich zelfs om hem bij zijn vrienden te introduceren - 'Een klerk heeft niets heiligs over zich. Hij staat moedernaakt op de wereld. Twee seconden dacht hij na, langer niet, en stelde mij dan voor als 'mijnheer Laarmans van de Scheepstimmerwerven'; schrijft Laarmans - het boek is opgebouwd uit zijn brieven. Maar niet getreurd: Van Schoonbeke kent via via een Nederlands bedrijf dat nog een groothandelaar in België en Luxemburg zoekt. Laarmans heeft niets met de volvette Edammer die hij geacht wordt te verpatsen - 't Is vreemd, maar ik vond aan dat artikel iets walgelijks en iets belachelijks. (...) Zelfs haring, maar dan bij voorkeur droge, zou ik met nog meer ijver verkocht hebben dan kaas.' Maar het vooruitzicht handelaar te worden overstemt zijn walging. Hij noemt zijn zaakje eufemistisch Gafpa - General Antwerp Feeding Products Association. Terwijl hij zich bezighoudt met het zoeken van een geschikt bureau, een goede schrijfmachine en het juiste briefpapier, zwelt zijn ego zienderogen op.

Meer recensies op
humo.be/boeken

NATIONAAL ARCHIEF - COLLECTIE SPANNESTAD

'Voor het eerst ook stak ik mijn duimen in mijn vestzakjes en tokkelde ik met mijn vingers een marstempo op mijn buik, als iemand die er het zijne van weet.' De klerk is nu een ondernemer. Een droom waar veel Vlamingen anno 2017 nog steeds wakker van liggen.

Wie 'Lijmen' heeft gelezen, kan vermoeden hoe het met de kaaszaakjes van Laarmans zal aflopen. De schlemielige klerk - die Elsschot later nog in 'Het dwaallicht' zal opvoeren - heeft 'het' niet. Steeds gaan zijn ambities zijn vermogen te boven. Niemand beschrijft het kleinburgerlijke falen zoals Elsschot. Met Laarmans en zijn knullige geworstel met leveranciers en handelaren voel je mee als met een tragische held die worstelt tegen het noodlot. En er valt nog wat te lachen ook: meedogenloos legt Elsschot

de pretenties van Laarmans en zijn omgeving bloot. Meedogenloos, maar vol van genade. Zie die mieren ploeteren, lijkt Elsschot te zeggen, gniffel erom, maar vergeet vooral niet dat je zelf een mier bent.

De schrijver zelf vond 'Kaas' zijn 'meest geslaagde boek' omdat 'ik er naar mijn oordeel evenwichtig in heb kunnen uitbeelden: de pijnlijke gemoedstoestand en tragiek van een man die door de omstandigheden gedwongen wordt een vak uit te oefenen dat helemaal in strijd is met zijn karakter, zijn aanleg, zijn temperament'. Hij kende het milieu dat hij schetst uit de eerste hand: Elsschot onderhield zijn gezin niet met schrijven, maar met marchanderen - al was hij een veel gewiekstere ondernemer dan Laarmans. Toch druip zijn minachting voor dat vak uit veel van zijn werk. Schrijven was dan ook een drang, geen broodwinning. 'Wat heb je d'r aan,' zei hij eens. Maar als hij die drang voelde komen, trok hij zich een paar weken terug, om dan met een meesterwerkje naar buiten te komen. Niet meer dan duizend pagina's pende hij bij elkaar - elf dunne boeken en enkele gedichten. Polis brengt nu veel van dat werk opnieuw uit, met een mooie kaft en leesbare nawoorden.

Of Elsschot nu schrijft over het verkrijgen van een pensioen, een vrijzinnige knorpot in een katholiek dorp, de verkoop van een tankschip of de handel in kaas: al zijn werk maakt het kleine, het zielige, het alledaagse groots. Dat komt natuurlijk door zijn taal. Aanvankelijk valt die taal zelfs niet eens op, net omdat ze zo meesterlijk is. Alleen maar de juiste woorden op de goede plaats. 'Ik schrijf enkel en alleen om klassiek proza voort te brengen, dat mooi is en mooi zal blijven,' zei Elsschot zelf. Dat hij een puber in de vroege jaren nul omver wist te blazen met een verhaal over kaas, bewijst dat dat geen groot-spraak was. (Heleen Debruyne)

Willem Elsschot prominent op de 81e Boekenbeurs

In Antwerp Expo vond de 81e Boekenbeurs plaats van 29 oktober tot 12 november. Het oeuvre van Willem Elsschot was prominent aanwezig. Ondertussen zijn er al vijf delen van de hernieuwde reeks verschenen, waarvan de eerste vier deeltjes al in het huidige ledenpakket werden opgenomen.

Wij zijn erg tevreden dat u het lidmaatschap hebt hernieuwd, zodat wij met frisse moed het nieuwe werkingsjaar kunnen aanvatten. Traditiegetrouw zijn onze verzenddozen al in november verstuurd, zodat voor de aankomende feestdagen de nodige leesvoorraad voorhanden is.

Op de 21e maart, het begin van de lente, vindt ons traditioneel benefietdiner plaats in het nieuwe Justitiepaleis (Vlinderpaleis) te Antwerpen. Gastsprekers zijn Prof. Dr. Herman Daems, voorzitter van de BNP Parisbas Fortis en voorzitter van de raad van bestuur van de KU Leuven en Jan Mulder, auteur en voetbalanalist. In de volgende editie van *Achter de schermen* van april/mei 2018, kunt u een uitvoerig verslag vinden van dit diner.

Dat Willem Elsschot niet alleen lezers als bewonderaars heeft, blijkt ook uit het mooie schilderij dat Kris Vanhemelrijk van onze auteur heeft gemaakt. De kunstenaar, die vroeger beheerder was van het bekende Herman Teirlinck-museum in Brussel, heeft een indrukwekkende reeks van 70 portretten van dichters bijeen geschilderd. Het portret van Willem Elsschot presenteren wij graag in deze *Achter de schermen*.

Cyriel Van Tilborgh
Voorzitter

COLOFON

Deze editie van de nieuwsbrief *Achter de schermen*, uitgegeven door het Willem Elsschot Genootschap v.z.w., verscheen in november 2017 in een oplage van 600 exemplaren, bestemd voor de leden van het WEG.

Lezersservice

<http://www.weg.be>
info@weg.be
Bank
België:
IBAN: BE30 4098 5788 4111
BIC: KREDBEBB

Secretariaat

Wezelsebaan 195 | 2900 Schoten | België
Tel. & fax: + 32 3 666 78 70

Redactie

Cyriel Van Tilborgh
(cyriel.van.tilborgh@skynet.be)
Thijs Wierema
Tel: + 31 20 6 242 950

Bestuur

Cyriel Van Tilborgh
Vice-voorzitter: Vic van de Reijt
Bestuursleden:
Jan Maniewski
Koen Rymenants
Thijs Wierema
WEG-fotograaf: Alain Giebens
(alain.giebens@skynet.be)
Administratieve ondersteuning: Iris De Rijcker

Ereleden WEG

Letterenhuis
Baloise Insurance
Canvas
De Morgen
De Standaard
Ernst & Young
Gazet van Antwerpen
Het Belang van Limburg
KBC Bank & Verzekering
Vlaams Fonds voor de Letteren

Lay-out & druk

Jan Vanriet, Jan Depover
EPO